

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

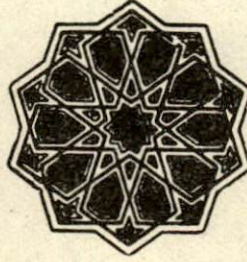

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXIX

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına
aittir.*

ISBN: 975 - 482 - 472 - X

ISSN: 1301 - 0522

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - 1999

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği</i>	1
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>Genel Olarak Râşid Halifeler Dönemi Olayları; Sonuçları ve Etkileri</i>	27
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Tanzimat Döneminde Ekonomi Basını "Takvim-i Ticaret"</i>	55
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ <i>Din-Felsefe Etkileşimi</i>	69
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Türkçe Kur'an mı?</i>	79
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Şemseddin-i Tebrizî'nin Kur'ân-ı Kerim Ayetlerine Getirdiği Bazı İşarî Yorumlar</i>	107
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>Endülüs'de Bir Emevi Mehdisi</i>	115
Doç. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL <i>İslam Kültüründe Kırk Hadis Geleneği ve Şeyh Hâmid-i Veli'nin Hadîs-i Erbeîn Şerhi</i>	137
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri</i>	147
Doç. Dr. Şamil DAĞCI <i>İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri I (Devamlı Evlenme Engelleri)</i>	175
Doç. Dr. Sönmez KUTLU <i>İlk Mürciî Metinler: İcra Kasidesi (I) ve İrcâ Kasidesi (II)</i>	239
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER <i>XV. Yüzyıla Kadar Arap, İnan ve Türk Musikisinin Kısa Tarihçesi</i>	253
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Kur'an'ın Anlaşılması Üzerine</i>	273
Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR <i>Rivâyet İlimlerinde Eser Karfızması ve Müslim'in el-Lâmiu's Sahîh'i</i>	287
Dr. Mehmet GÖRMEZ <i>Gazâli Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması</i>	357

Dr. Gülay CEZAYIRLI		
	<i>"Şehir Bütün Bağları Çözer" Sözü'nün Düşündürdükleri</i>	369
Dr. Bayram AKDOĞAN		
	<i>Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda İslam Açısından Musikî Sanatının Değerlendirilmesi</i>	379
Dr. Seyfettin ERŞAHİN		
	<i>Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar</i>	393
Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU		
	<i>Ekmek-Şarap Ayini (Evharistiya) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları</i>	439
Dr. Bünyamin ERUL		
	<i>Sahabe Döneminde "Tekzib" Olgusu ve Tekzibin Mahiyeti</i>	455
Dr. Recai DOĞAN		
	<i>Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din eğitimi Açısından Hutbeler</i>	491
Dr. Mustafa AŞKAR		
	<i>Bir Türk Tarikatı Olarak: Halvetiyye'nin Tarihî Gelişimi ve Halvetiyye Silsilesinin Tahlili</i>	535
Dr. Hasan KURT		
	<i>Orta Asya'da Peygamber Ailesinden Bir Sahabi: Kusem B. Abbas</i>	565
Ar. Gör. Zülfikar GÜNGÖR		
	<i>Tahirü'l-Mevlevî'nin "Hallâc-Mansûr'a Dâir" Risalesi</i>	581
Ar. Gör. Nurullah ALTAŞ		
	<i>Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine DeneySEL Bir Araştırma)</i>	599
Ar. Gör. Osman AYDINLI		
	<i>Dınar B. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri</i>	661
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>İbn Asâkir ve Tarihi Dimeşk'i Üzerine</i>	691
KİTAP TANITIMI		
Dr. Abdurrahman ACAR		
	<i>Abdülmeccid Ebu'l-Fütuh Bedevî</i>	707
Ar. Gör. Eyüp BAŞ		
	<i>Thomas Walker ARNOLD, İntişâr-ı İslam Tarihi</i>	715
Ar. Gör. Murat AKARSAU		
	<i>Doç. Dr. İbrahim SARIÇAM, "Emevî Hâşimî İlişkileri, (İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar)</i>	725
ÇEVİRİLER		
Dr. Abdulvahid Zennun TAHA (Çeviren: Ar. Gör. Mustafa HİZMETLİ)		
	<i>Endülüsde Arap Tarih Yazıcılığının Doğuşu</i>	731

EMEVÎLER DÖNEMİ

İÇ SİYASÎ GELİŞMELERİ (41-132/661-750)

*Doç. Dr. İrfan AYCAN**

1- Muaviye b. Ebi Süfyan ve Emevî Devletinin Kuruluşu:

Emevî devleti 41/661 yılında Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından kurulmuştur. Devletin Emevîler adını alması ise kurucusu Muaviye'nin Ümeyyoğulları ailesine mensup olması sebebiyledir. Böylece Muaviye b. Ebî Süfyan'la birlikte İslam toplumunda devlet yönetimi bir hanedanın ya da bir ailenin eline geçmiş oluyordu. Muaviye'nin hicretin 41. yılında Hz. Hasan'la yapmış olduğu anlaşmadan sonra, müslümanlarca bu yıla birlik yılı manasına gelen "Âmü'l-Cemâa" adı verilmiştir¹. Muaviye'nin Kufe'de halktan biat almasıyla son yıllarda farklı iki siyasî ve idarî yapıya bölünmüş olan İslam dünyası yeniden birleşmiş oluyordu. Ancak bu son anlaşma ile iktidar olma yolunda son adımını atan Muaviye'yi bir çok dahilî problemler bekliyordu.

Muaviye, devlet yönetimini ele aldıktan sonra siyasî otoriteyi pekiştirmeye, Irak ve İran bölgesinde sürekli başkaldırı halinde olan Haricî hareketlerini bastırmaya kararlıydı.

Devletin sınırları Buhara'dan Kayrevan'a, Güney Yemen'den İstanbul sınırlarına, oradan Hicaz bölgesine, Şam'a, Cezayir'e, Irak'a, Ermenistan'a, Mısır'a, Fas'a, Anadolu ve İran'a, Horasan ve Ceyhun nehrinin öbür yakasına kadar ulaşmaktaydı². Tabiatıyla böylesine çok geniş bir arazinin güvenliğini sağlamak ve üzerindeki insanları idare etmek kolay bir iş değildi. Dolayısıyla kudretli idareciler gerekiyordu. Bu büyük coğrafya idarî taksimat açısından Suriye, Irak, Mısır ve Hicaz olarak dörde ayrıldı. Ardından da bu bölgeleri yönetecek idarecileri belirlemeye koyuldu.

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1. Halife b. Hayyat, Tarih, 203; İbn Abdirabbih, el-İkdü'l-Ferîd V, 109-111; Mes'ûdî, Murûc, III, 4.
2. İbn Abdirabbih, VII, 275-282; Dayfullah el-Batâyine, Maliyetü'd-Devleti'l-İslamiyye fî Hilafeti Muaviye b. Ebî Süfyan 136.

Onun üst düzey yönetici olarak belirlediği kimselerden Mervan b. el-Hakem, Abdullah b. Amir, Said b. el-As, gibi kimseler hem Hz. Osman döneminin yöneticileri hem de Ümeyye ailesinin mensuplarıydı. Amr b. el-As, Muğire b. Şube ve Ziyad b. Ebîhi de geçmiş dönemlerde kendilerini ispatlamış becerikli kimselerdi. Muaviye döneminde kabilesi ne olursa olsun kudretli, becerikli ve toplumda nüfuz sahibi kimselere yer verildi.

Muaviye b. Ebî Süfyan, eskiden olduğu gibi yönetimi ele aldıktan sonra da Suriye bölgesini kendi deruhtesinde bıraktı. Devletin yönetim merkezini Şam'a nakleden Muaviye, burada oturur, Suriye bölgesindeki diğer yerleşim merkezlerine yöneticiler tayin ederdi. Ayrıca bu bölgenin yöneticilerini yine bu bölgenin insanlarından seçmeye gayret ederdi.

Mısır ise, iktidarı ele geçirmede Muaviye'ye yardımlarından dolayı Amr b. el-As'a bırakılmıştı³. Amr b. el-As vefat edinceye kadar Mısır'ın siyasi, idari ve ekonomik durumu merkezden özerk olarak kendisinin elindeydi.

Muaviye, Irak'ın yönetiminde ise Sakif kabilesinden yararlandı. Sakif kabilesine bu önceliğin tanınmasının sebebi, bu kabilenin Emevîlerle geçmişe dayanan siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî ilişkilerle⁴, Muaviye'nin saltanatının devam ettirilmesinde bu kabilenin kilit rol oynamasıdır. Bu konuda Muğire b. Şube ile Ziyad'ın gayetleri zikre değerdir.

Muaviye, iktidarı boyunca kendi akrabalarından da istifade etti. Ancak onları hiçbir zaman kilit noktalara getirmede, karşısına alternatif bir güç olarak çıkmalarına müsaade etmedi. Emevî iktidarının siyasi gücünün bir simgesi gibi kabul edilen hacc emirliği ile⁵ Hicaz'ın yönetimi kendi ailesinden kimselere verilmişti⁶.

Muaviye, daha sonra da değineceğimiz gibi, yönetimin başlangıç yıllarında Irak'ta dengeyi birbirine karşıt iki kesimi karşı karşıya getirmekle sağladı. Kendisine iktidar yolunu açan askerî ve siyasî gücünü, iç hesaplaşmalarda heba olmaması için onları bu işten uzak tuttu. Özellikle Hâricîlerin ayaklanmalarında, onlara karşı daha deneyimli olan Hz. Ali taraftarlarından istifade etti. Bu durum valilerce vilayetlerde halktan gizlenme ihtiyacı bile duyulmuyordu⁷. Alınan bütün bu önlemlere rağmen Kufe ve Basra'da idari otorite sağlanabilmiş değildi. Anarşiye müsait bir

3. İbn Abdırabbih, V, 92-93.

4. İbn Hişam, II, 483; Hemdanî, Kitabü'l-İklîl, II, 230; Yakut, Mu'cemü'l-Buldân, VI, 9-12; Hüseyin Muhammed Süleyman, Ricâlu'l-İdare fi'd-Devleti'l-Emeviyye, 130-131.

5. Yakubî, II, 239.

6. İbn Sa'd, V, 35; Belâzurî, Ensâb, V, 126; Taberî, Tarih II, 176.

7. Taberî, II, 37, 44-45.

ortam mevcuttu⁸. Giderek şikayetlerin arttığı ve idarede aczin ortaya çıktığı Basra'da vali Abdullah b. Amir azledildi. Muaviye, Basra vilayetinin idaresi için uygun bir isim arıyordu. Daha önce üstlendiği görevlerde liyakatını ispatlamış otoriter bir kimse olan Ziyad, Basra varililiği için uygun bir isimdi. Bu sebeple Muaviye, Emevî ailesinin tüm karşı çıkışlarına rağmen Ziyad'ı Ebu Süfyan'a nisbet ederek kendi nesebine bile ilhak etme riskini göze aldı⁹.

Ziyad, hicrî 45(665) yılının ortalarına doğru Basra'ya vali olarak tayin edildiği zaman kendi ekibi ile geldi¹⁰. Basra'da şuyû bulan çeşitli fermalik ve yolsuzlukları sert önlemler alarak yok etmeye çalıştı. Edebi kitaplara konu olan meşhur girişsiz hutbesini burada okudu¹¹. Bu hutbede geçmişte idareden kaynaklanan hataların tekrarlanmayacağını, maaşların ödeneceğini, buna karşılık tam itaat istediğini belirterek, Basra'da gece sokağa çıkma yasağı ilan etti, uymayanları cezalandırdı. Ziyad bunlara ilaveten birçok icraatta bulundu. 500 kişiden oluşan bir muhafız birliği edinerek onlarla resmî geçit töreni düzenledi. Bu özel birlik Basra'nın büyük camiinden hiç uzaklaşmazdı. Ayrıca Ziyad, Horasani Basra'daki fesat ortamından etkilenmesi sebebi ile idarî yönden dörde ayırdı¹².

Öte yandan daha özerk bir şekilde yönetilen Mısır'ın, vali Amr b.el-As'ın 43/664 yılı Ramazan bayramında¹³ vefat etmesi ile merkeze yeniden bağımlılığı arttı. Bu yüzden Muaviye, Mısır'ı kendisine eskisinden daha güçlü bir şekilde bağlamak için kardeşi Utbe b. Ebî Süfyan'ı vali tayin etti¹⁴. Fakat Utbe'nin yaklaşık bir yıl sonra vefatı ve Mısırlıların genel isteği üzerine Amr b.-el-As'ın faziletli oğlu Abdullah Mısır'a tayin edildi.¹⁵

Ancak Muaviye, 47/667 yılında Abdullah'ı valilikten azlederek, onların Mısır üzerindeki tekellerine son verdi; bundan sonrada Amr'ın çocuklarını idareye yaklaştırmadı. Çünkü Muaviye, bir valinin bir yerde uzun dönem valilik yapmasının ortaya çıkaracağı mahsurlarının farkındaydı. Bu sebeple o valileri çoğu yerde kısa dönemler için tayin ederek valilerin sadakatlarını ispat etmek için çabaladıkları bir dönemde de kendilerini azlediyordu.

8. Taberî, II, 20, 67-68, 73.

9. Taberî, II, 69-70; İbn Abdirabbih, V, 267, 273-274; Mes'udî, Murûc, III, 16.

10. Taberî, II, 71, 79; İbn A'sem, II, 311; İbn Abdirabbih, V, 270.

11. Cahız, el-Beyan, II, 6; Taberî, II, 74; İbn Abdirabbih, V, 270.

12. Belazuri, Ensâb, IV, 221; Taberî II, 79; Yakut, Mu'cemu'l-Buldân, I, 65-66, 318, 508; IV, 6-8, 259, 314; V, 112, 396-397.

13. Belâzurî, Futûh, 230; Taberî, II, 28.

14. İbni Tağrıberdi, I, 122-124.

15. Belâzurî, Futûh, 230; Mes'udî, II, 32.

Abdullah'ın Mısır'dan azledilmesinden sonra, Mısır'ın Muaviye'ye geçmesinde çok emeği geçen ve eskiden beri Hz. Osman taraftarlığıyla bilinen Muaviye b. Hudeyc tayin edildi.¹⁶ Üç yıl valilik yapan Muaviye b. Hudeyc, başka bir Hz. Osman taraftarı Mesleme b. Muhalled'in vali tayin edilmesiyle görevinden azledildi. Mesleme ve onun Mısır bölgesinde tayin ettiği görevlileri Muaviye'nin vafatına kadar görevlerine devam ettiriler¹⁷. Muaviye'nin iktidarının 10. yıllarına gelindiğinde Irak ve Mısır'ın tek elde toplanması, Medine valiliğinin sık sık el değiştirmesi¹⁸ siyasi otoritenin tek elde toplanması amacına yönelikti. Elbette Muaviye, bu amacını gerçekleştirirken ortaya koyduğumuz bu genel mülahazalar dışında karşı karşıya kaldığı önemli problemler de vardı ve onlardan en önemlisi haricî hareketiydi.

a- Muaviye b. Ebî Süfyan ve Haricîler:

Haricîlik, Hz. Ali ve Muaviye'nin başını çektikleri siyasî hareketlere karşı bir reaksiyon olması sebebi ile, bu türlü cereyanlara mahsus ifrat ve tefrit özelliklerini üzerinde taşıyan bir hareketti. Haricîler, bilhassa tahkimden sonra Hz. Ali'ye karşı ayaklanma girişiminde bulunmuşlardı, üstelik haricî hareketine mensup birisinin, Hz. Ali'ye suikast düzenleyip onu öldürmesi, Hz. Ali taratarlarının bu harekete karşı olan tutumlarını katı bir düşmanlığa çevirmişti. Muaviye kendi döneminde Hz. Ali taraftarlarının bu duygularını çok iyi değerlendirerek, onlardan Haricî isyanlarının bastırılmasında sonuna kadar yararlandı. Hz. Ali taraftarları ise kendilerini bu hususta gönüllü askerler olarak addedip, imamlarını katleden bu kimseleri amansız takiplerine almışlardı. Bu arada tabii olarak haricîlerin Muaviye ve Hz. Ali taraftarlarınca tek hedef görülmesi veya bu iki taraf Haricîlerce aynı düşman gibi kabul edilmesi, ülkede iki taraf arasında siyasî bir yumuşamayı da beraberinde getirmişti¹⁹.

Haricîler, yaklaşık (41/60) 20 yıl süren Muaviye iktidarı boyunca mevcut idareye karşı 16 defa isyan girişiminde bulunmuşlardı. İsyân girişimlerinin bir kısmına 300-500 kişilik bir kısmında 30-40 kişilik gruplarla katılan²⁰ aşırı idealizm malulu diyebileceğimiz bu kimseleri, sayılarının azlığı ve diğer müslümanlar tarafından tepki ile karşılanmaları, onları mücadelelerinden alıkoyuyordu²¹.

16. Taberî, II, 84.

17. Taberî, II, 93, 94.

18. Taberî, II, 164-165.

19. İ. Aycan, Muaviye b. Ebî Süfyan, 208.

20. Belâzurî, Ensâb, IV, 163-168.

21. Bu konuda geniş bilgi için İ. Aycan, 208-224.

Haricîler, genelde bedevîlerden oluşmaktaydı. Sert mizaçlılık, şairlik ve hatiplik onların en önemli özelliklerindendi. Herhangi bir bedevî kabilesinin, arada bir anlaşma yoksa, öteki kabilelerin mensuplarını hazır düşman olarak gördükleri gibi, haricîler de kendileri dışındaki herkesi farklı görüşlerdeki müslümanlar olsa bile, kanı dökülebilecek düşmanlar olarak görmekteydi²².

Muaviye'nin Hz. Hasan'la anlaşıp idareyi almasından sonra haricîler "şek ve şüphesi olmayan bir günün gelip çatacağını yani Muaviye ile mücadele zorunluluğunun ortaya çıktığını belirterek isyan bayrağını çekmişlerdir. Hesap dışı bir problem olarak ortaya çıkan bu harekete karşı Muaviye, Şam askerlerinden Haricîlerden kat kat fazla olan askeri bir birlik gönderdi. Ancak Şam askerleri yaman hasımlarına karşı açık bir mağlubiyet almıştı²⁴.

Çiçeği burnunda devlet başkanı Muaviye karşılaştığı bu ciddi manzara karşısında, mağlubiyetin faturasını Kûfelilere çıkartırken bundan sonra Haricîlere karşı yürütülecek politikanında altını çiziyordu. Kûfelilere "...bu aşırılarınızın işini halletmedikçe, sizin için benim yanımda rızık ve eman yoktur" diyerek Muaviye, Irak'tan neş'et eden bu problemin yine Iraklılarca halledilmesini istiyordu. Muaviye'nin bu tehdit içeren konuşması karşısında Kûfeliler Haricîlere karşı asker çıkarmak durumunda kaldılar²⁵.

Haricîlere karşı çıkarılan bu askerlerin tamamının Hz. Ali taraftarlarından oluştuğunu, Haricîlerin şaşkınlığından ve bu askerlerin konuşmalarından anlayabiliriz. Çünkü Haricîler, bu askerlerin kendileriyle savaşmalarına bir anlam veremiyorlar ve bu askerlere; "Yazıklar olsun size! Bizden ne istiyorsunuz, Muaviye bizim ve sizin düşmanınız değil mi? Bırakın bizi, onlarla savaşalım. Eğer başarısak sizi düşmanınızdan kurtarmış oluruz. Eğer onlar bizi mağlup edip, yok ederlerse bu sefer siz bizden kurtulmuş olursunuz"²⁶ diyorlardı.

Özellikle Muğire b. Şube'nin Kufe'ye vali olarak tayin edilmesinden sonra, şehirde tam bir hoşgörü ve toleransın hakim olduğu söylenir. Zira o, düşünceler eyleme dönüşmedikçe insanların farklı farklı düşüncelerinin normal olduğuna inanıyordu²⁷. Ve o, insanları değişik düşüncelerinden dolayı takibat altına almamıştır. Ancak özellikle Haricîler, valinin bu

22. Watt, İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri 24.

23. Belazurî, Ensâb, IV, 163; Yakut, Mu'cemü'l-Buldân, V, 278, 279.

24. Taberî, II, 10.

25. Halife b. Hayyat, Tarih, 203; Belâzurî, Ensâb IV, 164.

26. Taberî, II, 10.

27. Taberî, II, 19-20.

tutumunu fırsat bilerek insanları isyana teşvik ediyordu. Onlar bu hareketleriyle ecir ve sevab umuyorlardı.

Emevîler için başağrısı durumunda olan bu duruma Muaviye de toleranslı yaklaşmak için çabaladı. Kendisinin halife olduğuna şadet etmeleri, isyan etmeyeceklerine, adam öldürmeyeceklerine söz vermeleri halinde müsamahakar davranılmasını istiyordu²⁸. Ancak Muaviye'nin ve valisinin bu uzlaşmacı yaklaşımları karşı tarafta müsbet ilgi görmedi. Vali, Muğire bu rahatsız edici durumda Kufe'de yerleşik kabilelerden yardım istedi ve bunda da nisbî olarak başarılı oldu. Fakat işler çıkırından çıkınca vali Kufe'nin emniyetinden sorumlu Kabisa'ya "Daha önce Haricîler'le savaşma hususunda tecrübeleri olan Ali taraftarlarının gönderilmesinin iyi olacağını" belirtiyordu.²⁹ Doğrusu Hz. Ali taraftarları da bu işe pek gönüllü idiler.

Kufe'de patlak veren bu hadiseler giderek yayılma istidadı gösteriyor, Basra'da ve Irak'a bağlı diğer bölgelerde de olaylara sebep oluyordu. Hicrî 45/665 yılında Basra'ya vali tayin edilen Ziyad, önceleri meseleye itidalle yaklaşmak istemiş, fakat onun bu tavrı kabul görmeyince sertleşmeye başlamıştı. O, bu konuda Haricîlerin öldürdükleri gibi öldürülmeleleri, Haricîlik'ten vazgeçenlerin de çeşitli mükafatlarla mükafatlandırılmalarını³⁰ emretmiştir.

Hicrî 50/670 yılında Muğire b.Şube'nin vefatıyla Irak'ın tamamı Ziyad'ın sorumluluğuna verilmiştir. Ziyad döneminde Irak'ta halkı idareye karşı kıskırtan Haricîler'in elebaşları yakalanarak idam edildiler. Öldürülen kimselerin cesetlerinin teşhir edilmesi Haricî sempatanları arasında caydırıcı bir etki uyandırmıştır³¹.

53/673 yılında Ziyad'ın ölümü ile yerine geçen oğlu Ubeydullah zamanında da Haricîler gizliliği terkederek açıktan açığa Muaviye ve yönetim aleyhindeki faaliyetlerine devam etmişler, vali de babasının politikasını devam ettirerek Haricîler üzerine şiddetle gitmiştir. Haricîlerin, halktan bazılarını sorgusuz sualsiz öldürmeleri, şehir halkınında şartsız olarak idareden yana tavır koymalarına sebep olmuştur. Bu nedenle idarenin bazı operasyonlarında Haricîler polistan ziyade halk tarafından cezalandırılmışlardır.³²

Sonuç olarak Muaviye devlet başkanı olmasıyla birlikte Irak'ta yönetimin, toplumun can güvenliğini ortadan kaldıran Haricîler gibi şedit

28. Belâzurî, Ensâb, IV, 166-167.

29. Taberî, II, 37.

30. Belâzurî, Ensâb., IV, 174.

31. Halife, Tarih, 220-221; Belâzurî, Ensâb., IV, 176-177.

32. Belâzurî, Ensâb, IV, 178-179.

bir düşmanı karşısında buldu. Ancak politik bir deha Muaviye, bu şedit düşmanla mücadeleyi doğrudan üstlenmek yerine, muktedir valileri eliyle eski Iraklı muhaliflerine yaptırmayı, onun bu işten karlı çıkmasına sebep olmuştur. Ancak 20 yıllık bu dönemde yöneticilerin ve Iraklı kabilelerin haricî hareketini yok edebildiklerini söylemek oldukça zordur. Uygulanan şiddetle cezalandırma ve öldürme politikası Haricîleri inançlarına daha sıkı sarılmaya itmiş ve çok sınırlı da olsa toplumda taban oluşturmalarına sebep olmuştur³³.

b- Muaviye ve Hz. Ali taraftarları

Muaviye ve Hz. Ali'nin temsil etmiş oldukları iki kesimin ilişkilerini incelerken hicrî 30/650-651 yılından başlayarak 41/661 yılına kadar devam edegelen siyasi ve içtimaî hadiseleri gözönünde bulundurmak gerekir. Çünkü Muaviye'nin Hz. Ali veya onun taraftarlarıyla olan münasebetleri Haricîler gibi çok daha yeni ve yalnızca dini anlayış farklılıklarından ziyade, siyasi sebepler ve geçmişteki bir dizi hadiseler üzerine kuruluydu.

Muaviye dönemine gelince iki taraf arasındaki ilişkiler sözkonusu edildiğinde, düşmana karşı kullanılabilirdikleri ölçüde yönetimin müsama-hakar bir tavır içinde olduğunu görmekteyiz. Haricîler gibi şedit bir grubun ortaya çıkışı iki kesim arasında nisbî bir yumuşamaya vesile olmuş fakat bu kalıcı olmamıştır.

Başlangıçta Hz. Hasan'ın idareyi Muaviye'ye teslim etmesini babasının taraftarlarından bir kısım kimselerin hoş karşılamadıklarını söyleyebiliriz³⁴. Nitekim bunlardan bazıları Muaviye ile mücadeleyi terk ettiği veya bu konuda yetersiz kaldığı için onu kınarlarken, Basra'da Humran b. Eban isyan ederek şehri ele geçirmiş³⁵ hatta Hüseyin b. Ali'yi halife olarak başa geçmeye çağırmıştır³⁶. Ancak Muaviye kısa süre içerisinde meselenin dallanıp budaklanmaması için Basra'ya askerî birlik göndererek şehri yeniden teslim almıştır³⁷.

Muaviye ile Hz. Ali taraftarlarının münasebetlerinin menfi bir çizgi-de devam etmesinin bir diğer nedeni de Şam'da başlatılan bir geleneğin devam ettirmeye çalışılmasıdır³⁸.

33. Aycan, İ., a.g.e., 224.

34. Fesevî, Kitabü'l-Marife ve't-Tarih, III, 317; Belâzurî, Ensâb, IV, 243.

35. Belâzurî, Ensâb, IV, 243; Taberi, II, 11

36. İbn A'sem, Fuh, II, 298.

37. Belâzurî, Ensâb, IV, 190.

38. İbn Abdîrabbih, V, 114-115; İbn A'sem, II, 292-293.

Basra'da mescitte Busr b. Ebî Ertat'ın Hz. Ali'ye veryansın edip lanet okuması şehir halkı ve özellikle de Ziyad'ın kardeşi Ebu Bekr'e tarafından tepkiyle karşılanmıştır³⁹ Aynı şekilde Kufe'de de Hz Osman'ın tebci edilip Hz. Ali'nin kötülenmesi de Kufe'liler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁴⁰ Muaviye yönetiminin özellikle Irak bölgesinde siyasî muhaliflerini karalama ve sindirme politikasının yanında ekonomik baskı yolunu da kullandığı görülür. Vali Muğire'nin Kufe mescidinde Hz. Ali ve taraftarlarının aleyhinde konuştuğu bir esnada, Hucr b. Adiy'in yüksek sesle "sen ihtiyarlıktan kime sevgi duyacağını şaşırđın. Sen bize kestiğın maaşlarımızı ver, bunu kesmek senin hakkın değıl, sen kendinden öncekilerin yapmadığı bir şeye çok düşkün oldun" diye bağırması ve orada bulunanlarca desteklenerek "bizim boş lafa karnımız tok, kesilen maaşlarımızı istiyoruz" demeleri⁴¹ Kufe'de çok kimsenin idareye muhalif olmaları nedeniyle ekonomik baskıyla karşılaştıklarını gösterir.

Bu dönemde idarenin psikolojik, siyasî ve ekonomik baskısından bahsedilirse de daha sonraları bu baskının değışik boyutlara ulaşması neticesinde Hz. Ali taraftarları Muğire'den sonra onun kadar iyi bir valinin gelmediğini itiraf etmek durumunda kalmışlardır⁴². İki kesim arasındaki ilişkiler Ziyad'ın saf değıştirip Muaviye tarafına geçmesiyle değışik bir boyut kazanmıştır. Ziyad'ın Basra'da okuduğı meşhur hutbesinden, bu şehirlerde otoritenin yok olup, kanunsuzluğun hakim olduğunu anlamaktayız. Ziyad hutbesinde bu fesadı ortadan kaldıracacağını belirterek, özellikle Muaviye'nin muhaliflerinden el ve dillerini idare üzerinden çekmelerini istemiş ve şehirde yatsı namazından sonra sokağına çıkma yasağı uygulamıştır⁴³.

Muğire b. Şube'nin vefatıyla Kufe valiliğini de üstlenen Ziyad, burada da halkı idareye karşı davranışlarında ölçülü olmaları konusunda uyarılmış⁴⁴ Hatta bu uyarılara uymadığı gerekçesiyle Evfa b. Hısn isminde bir kişiyi öldürmüştür⁴⁵.

Ziyad'ın Kufe camiinde Hucr b. Adiy'i hedef gösteren konuşması iki taraf arasında iyi gitmeyen işlerin şiddete dönüşme temayülünü ortaya koyuyordu. Hucr'u ikna çabaları⁴⁶ polislin Hucr'u valiye getirme teşebbüsü⁴⁷ hep boşa gitmiştir. Vali Kufe eşrafını topladı ve onlara "...bir elinizle

39. Taberî, II, 12; İbn A'sem, II, 298.

40. Belâzurî, Ensâb, IV, 243; Taberî, II, 112; İsfehani, Kitabü'l-Eğâni, XVI, 2-6 v.d.

41. Taberî, II, 112-113.

42. Taberî, II, 112-114.

43. Belâzurî, Ensâb, IV, 196-197; İbn A'sem, II, 303-304; İbn Abdırabbih, V, 270.

44. Belâzurî, Ensâb, IV, 242-245, 271; Yakubi, II, 230; Temimî, Kitabü'l-Mihen 116.

45. Taberî, II, 89.

46. Belâzurî, Ensâb, IV, 247-250.

47. Taberî, II, 117.

yaralıyor diğer elinizle tedavi ediyorsunuz. Bedenleriniz benimle amma kalpleriniz mecnun, ahmak Hucr ile, sizler benimlesiniz, kardeşleriniz, oğullarınız ve aşiretiniz Hucr ile. Bu sizin hilelerinizdendir. Vallahi ya suçsuzluğunuzu gösterirsiniz ya da öyle bir orduyla gelirimki, onlarla sizin eğri ve kamburlarınızı düzeltirim..." dedi.⁴⁸

Ziyad, bu teşebbüslerinden herhangi bir sonuç elde edememiş, uzun polisiye haberlerden sonra teslim olmaktan başka yol bulamayan Hucr, validen eman talep ederek Muaviye'nin yanına gönderilmesini istemiştir. Hucr, teslim olup hapsedildikten⁴⁹ sonra onun arkadaşlarında peşpeşe tutuklanıyorlardı. Hucr ve arkadaşları, Muaviye'ye olan biatlerini bozmak, insanları fitne ve isyana teşvik etmekle ve halifeye lanet okumakla itham ediliyordu. Ayrıca Hucr, Turabiyye-Sebeiyye sapıklarının reisi olarak vasıflandırılıyordu⁵⁰.

Ziyad'ın tutuklayıp Muaviye'ye gönderdiği ve öldürülerek cezalandırılmalarını istediği bu kimseler hakkında Muaviye biraz tereddütte kaldığı muhakkaktır. Onun bu kararsızlığında elbette Yemen kökenli kabilelerin etkisi büyüktü. Bu kabilelerin arzusu tutukluların öldürülmesinden ziyade sürgün edilmeleri şeklinde idi. Muaviye bu kabilelerin baskısı karşısında ondört tutukludan sekizini affetti. Araya birçok şefaatinin girmesine rağmen Hucr'un affedilmemesi, Muaviye'nin onu potansiyel bir tehlike olarak görmesindedir⁵¹. Neticede Hucr ve beş arkadaşının idam edilmesi⁵² toplumun her kesiminde infial ile karşılandı. Özellikle Hz. Aişe, Sa'd b. Ebî Vakkas, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer, Hasan el-Basrî gibi kimseler açıkça Muaviye'yi tenkit ettiler⁵³.

Sonuç olarak Muaviye döneminde, Hz. Ali taraftarları psikolojik, siyasî ve ekonomik baskıya maruz kalmış, idare onların saygısını kazanacak herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Nitekim devletin Haricîler'e karşı seferber ettiği Hz. Ali taraftarları, başkaları adına hareket etmekten memnun olmadıklarını çeşitli vesilelerle ortaya koymuşlardır. Haricîler'in hem Muaviye'yi hem de Hz. Ali taraftarlarını hedef alan tavırlarının ardından bu iki kesim arasında meydana gelen yumuşama isyancıların belirli bir noktaya kadar kontrol altına alınmasıyla birlikte, yerini yavaş yavaş sertliğe terketmiştir. Hz. Ali taraftarlarının sebep oldukları hadiseler, Muaviye ve onun idarecilerinin icraatlarına tepki niteliğindedir. Özellikle Irak'ta ortaya çıkan bu tepkiler, Muaviye'nin valilerince, öldürülme de dahil alınan sert önlemlerle yok edilmeye çalışılmıştır⁵⁴.

48. Belâzurî, Ensâb, IV, 246; Taberî, II, 117-118.

49. Belâzurî, Ensâb, IV, 250-252; Taberî, II, 124-126.

50. Taberî, II, 137.

51. Belâzurî, Ensâb, IV, 257; Taberî, II, 137-140.

52. İbn Habib, Kitabü'l-Muhabber, 292; Belâzurî, Ensâb, IV, 259; Taberî, II, 142.

53. Belâzurî, Ensâb, IV, 261-264; Futih, 299; Taberî, II, 144-146.

54. Aycan, I, 246.

c- Saltanat yönetimine geçiş hazırlıkları

Kendisinden sonra yerine geçecek kimseyi daha hayatta iken ilan etme veya seçme şeklinde ifade edilebilecek olan "Veliâhdlık" sistemi, ne İslam öncesi Arap-kabile yönetim sistemine ne de İslamın şura prensibine uygun düşüyordu. Müslümanların tarihinde böyle bir sistemi tesis edip yerleştiren ilk kimse Muaviye b. Ebî Süfyan olmuştur⁵⁵.

Ancak gerek İslam öncesinde gerekse sonradan Araplarda böyle bir sistemin mevcut olmayışı onun hiç bilinmediği anlamına gelmez. Nitekim Hz. Hasan, hilafeti Muaviye'ye devrederken "...halifelüğün kendisinden sonra başkasına geçmeyeceği ve yeni halife seçiminin müslümanlar arasında oluşturulacak şura tarafından yapılacağı" şartını koşmuştu⁵⁶. Fakat uygulama bu şekilde olmadı. Hicrî 50'lili yıllara yaklaşıldığında Muaviye'nin yaşı da ilerlemiş durumdaydı. Yezid'in veliâhd ilan edilmesi fikri onun hep zihnindeydi. Muhtemeldir ki o fikrin ortaya atılmasını vilayetlerdeki memurlarının organizesiyle olmasını bekliyordu. Bu sebeple o bazı görevlilerine mesele hakkındaki görüşlerini de soruyordu⁵⁷. Ancak bu meseleyi ülke gündemine ilk sokanın siyasî mülâhazaları sebebiyle Kufe valisi Muğire b. Şube olduğu da belirtilir⁵⁸.

Her ne suretle olursa olsun o yılların genel idari ve siyasî politikaları incelendiğinde pek de tesadüfi olmayan hadiselerin peşpeşe sıralandığını görmek mümkündür. Hz. Hasan'ın şaibeli ölümü⁵⁹ Yezid'in zorla cihada gönderilmesi⁶⁰ Irak'ın ve Mısır'ın birer valiye bağlanması, bu tarihten sonra Yezid'in hac emirliği yapması⁶¹ Yezid'in Mekke ve Medine'de halkın gönlünü almak için bahşişler vermesi⁶² Muaviye'nin bizzat umre yapma bahanesiyle Hicaz'ı ziyareti, orada görüşmelerde bulunması⁶³ hep Yezid'in veliâhdliği ile ilgili olup, meseleye çok önem verildiğini ortaya koyar.

Muaviye, valilerine mektuplar yazarak şehirlerinden önde gelen kimseleri Yezid'in veliâhdliğinin tasdiki için Şam'a gönderilmesini istiyordu. Gelen heyetlerin h.49/669 dan itibaren Muaviye ile Şam'da buluştukları

55. Aycan, I, 246.

56. İbn A'sem, II, 293.

57. Yakubi, II, 220; Taberî, II, 174-175; İbnu'l-Esir, el-Kamil, III, 249-250.

58. İbn Kuteybe, el-İmame, I, 142; Taberî, II 173.

59. Hz. Hasan'ın, hanımlarından Ca'de binti el-Eş'as b. Kays tarafından zehirlendiği, zehirlenme işini Muaviye'nin bazı vaadleri karşılığında yaptığı, daha sonra bu hanımın Yezid'le evlendiği belirtilir. Bkz. Mes'udî, Murûc, III, 4,5; İbn Ebî Useybia, Tabakatü'l-Etubbâ, 174; İbnu'l-Esir, a.g.e., III, 228.

60. İbn Abdırabbih, V, 115; İbnu'l-Esir, a.g.e., III, 227-228.

61. Taberî, II, 156; İbnu'l-Esir, a.g.e., III, 243.

62. İbn Sad, IV, 182; İbn A'sem, II, 333-335; İbn Abdırabbih, V, 117.

63. İbn Kuteybe, el-İmame, I, 149.

belirtilir⁶⁴. Fakat Irak ve Hicaz heyeti Suriye ve Mısır heyetlerinin aksine meseleyi hoş karşılamadıklarını ve erken bulduklarını belirtmişlerdir. Bilahere Ziyad'ın, Yezid'in bir devlet büyüğünde olmaması gereken kötü alışkanlıklarından arınması şartıyla bu işe ikna edildiği⁶⁵ Medine valisi Mervan'ın ise meseleye olumsuz yaklaşması sebebiyle valilikten azledildiği belirtilir⁶⁶.

Muaviye, oğlu Yezid'e biat alabilmek için tam yedi sene uğraş verdi. Her hac mevsiminde insanları ona biate davet etti. Vilayetlerden gelen heyetlerle danışma amacıyla görüşme ve anlaşmalarda bulundu. Bu hususta ancak h. 55 veya 56 da (675-676) belirli bir noktaya geldi. Hicaz da biat etmeyen ve idareye meydan okuyan beş kişi- yani Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebibekr- dışında⁶⁷ insanların çoğunluğunun tasvibini aldı. Elbette biat etmeyen bu kimselerin Hicazlılar üzerinde etkileri mevcuttu. Muaviye ömrünün sonuna kadar bu kişileri ikna etmeye çalıştı. Ancak bir sonuç elde etmedi.⁶⁸ Nihayet oğlu Yezid'e muhaliflerine karşı alacağı tedbirleri vasiyet ederek h.60/680 yılında vefat etti.⁶⁹

2- Kербela olayı:

Muaviye vefatından önce Yezid'e bıraktığı vasiyette "...Hicaz halkını gözet, çünkü senin aslın ve soyun onlardandır. Onlardan senin katına gelene ikramda bulun; yanında oturanı gözet, Irak halkını gözet, senden hergün bir valinin azlını isterlerse dahi azlet, çünkü bir valinin azlı, sana karşı yüzbin kılıcın çekilmesinden daha kolaydır, musibetin kimin başına geleceğini bilemezsin. Suriye halkını da gözet, onları sırdaş edin; sana düşmanından herhangi bir tehlike gelirse onu Şamlılarla defet, iş bitince Suriye halkını kendi ülkelerine geri döndür. Başka yerlerde ikamet etmesinler ki ahlakları değişmesin, senin aleyhine ancak üç kişiden korkarım. Bunlar Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer'dir. Hüseyin b. Ali hakkında umarım ki Allah sana kafi gelecektir. Çünkü Allah onun babasını öldürdü, kardeşinide yardımsız bıraktı. Zübeyr'in oğluna gelince o kindar bir beladır. Ona galip gelersen parça parça et. Ömer'in oğluna gelince, takva onu susturmuştur, sen onu ahireti ile başbaşa bırakırsan o da seni dünya işlerinde serbest bırakır." diyordu.⁷⁰

64. Cahız, el-Beyân, I, 211; İbn Abdilhakem, Futûhu Mısır ve Ahbâruha 234-235; İbn Abdirabbih, I, 156.

65. Taberî, II, 174.

66. İbn Kuteybe, el-İmame, I, 151; İbn A'sem, III, 332.

67. Taberî, II, 175.

68. Halife, Tarih, 213-218; İbn Kuteybe, a.g.e., 153-157; Taberî, II, 176.

69. Dineverî, Ahbarü't-Tivâl 227-228; Taberî, II, 196; İbn A'sem, II, 345-346; İbn Abdirabbih, IV, 175; V, 122.

70. Cahız, el-Beyan, II, 131; Belâzurî, Ensâb, I, 4, 100, 144, 145; Taberî, Tarih, II, 197.

Muaviye vefat ettikten sonra vasiyetinde belirttiği kişiler oğlu Yezid'e biat etmediler. Yezid, Medine valisi Velid b. Ebî Süfyan'a mektup yazarak biat etmeyenlerin biatlerinin alınmasını istedi. Vali, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer'in biatlerini almaya muvaffak oldu. Biat için vali konağına çağrılan Hüseyin b. Ali ise halkın huzurunda olmayan bir biatın işe yaramayacağını belirterek izin istedi. Abdullah b. Zübeyr, sıranın kendine geleceğini anlayınca gece vakti değişik bir yolla Mekke'ye kaçtı. Arkasından gönderilen askeri bir birlik onun Mekke'ye ulaşmasına engel olamadı. Bu olaydan hemen sonra nahoş olayların olabileceğini farkedenden Hüseyin b. Ali'de aile efradıyla bir gece gizlice Mekke'ye gitti⁷¹.

Muaviye'nin vefatı, iki önemli kişinin Mekke'ye gidişi Kufelileri heyecana getirmişti. Hüseyin b. Ali'ye mektup yazarak Kufe'ye gelmesini istemişlerdi. Abdullah b. Zübeyr bir taraftan "Biz muhacirlerin oğullarıyız, biz bu işe Emevîlerden daha layıkız" diyor, diğer taraftan da Hüseyin b. Ali'ye "Benim de orada taraftarlarım olsa bende giderim" diyerek onu Kufe'ye gitmeye teşvik ediyordu. Hüseyin b. Ali, Kufe'ye gitmeye arzulu idi, kendisinin Mekke'den ayrılmasını teşvik edenlerin niyetlerini de anlamıştı. Fakat bütün bunlara rağmen o bu tehlikeli yürüyüşten geri döndürülemedi.⁷²

Kufe'de Hz. Hüseyin'e çıkarılan davetiyenin heyecanı bir kaynaşmaya dönüşmüş, vali Numan b. Bişr halkı idareye karşı herhangi yanlış bir hareket hususunda uyarma durumunda kalmıştı. Ama gelişmeler tehlikeli görülüyordu. Valinin yetersizliği makamından olmasına neden oldu. Yerine Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad tayin edildi. Ubeydullah, sert otoriter mizaçlı bir idareci idi. Kufe halkına şu uyarılarda bulundu. "Halife beni şehrinize vali ve harac işlerinize tayin etti. Bana mazlum olanınıza iyilik etmeyi, yoksullarınızı doyurmayı, devlete itaat edene iyi muamele etmeyi, asi ve fitnecilere karşı katı davranmayı emretti. Ben burada onun emrini uygulayacak, isteklerini yerine getireceğim. İyiliklerinize karşı müşfik bir baba, itaat edenlerinize karşı bir kardeş gibi davranacağım. Kılıç ve kırbacım emrimi kabul etmeyen, bana karşı çıkanların üzerinde olacaktır. Artık herkes dilediğini yapabilir".

Hz. Hüseyin, amcasının oğlu Müslim b. Akil'i şehirdeki durumu izlemesi ve kendisine bilgi göndermesi için Kufe'ye göndermişti. Fakat şehirde ki sıkıyönetim havası Müslim'in hiçbir varlık göstermeden Hani b. Urve'nin evine sığınmasına sebep oldu. Kufe'nin önemli kişilerinden Hani, Müslim'e yataklık etmekten Müslim'de halkı isyana teşvik etmekten suçlanarak idam edildiler.

71. Belâzurî, Ensâb, I, 4, 300-301; Taberî, Tarih, II, 217-220.

72. Halife, Tarih, I, 223-224; Belâzurî Ensâb, I/4, 301; Taberî, II, 23-274.

Öte yandan Kufe'ye doğru tehlikeli yolculuğa çıkan Hz. Hüseyin, sivil ve resmi hüviyetli birçok kimsenin kendisini bu yolculuktan caydırma girişimlerine aldırmadan yoluna devam etti. Sa'lebiye adı verilen yerde Müslim'in öldürüldüğü haberi geldi. Yanındakilerden bazıları, "Allah için buradan geri dön. Kufe'de senin yardımcın ve taraftarın yoktur. Hatta onların sana karşı tavır almalarından korkarız" dediler. Fakat Müslim'in çocukları "Ya intikamımızı alırız, ya da babamız gibi şehid oluruz, ama asla geri dönmeyiz"⁷³ diyerek geri dönülmesine karşı çıktılar. Kısa süre sonra vali Ubeydullah b. Ziyad'ın askerî bir birliği Hz. Hüseyin'in yolunu kesti. Geri dönmek için artık geç kalınmıştı. Hz. Hüseyin'inin geri dönme talebi dahi reddedildi.

Bu birlik Hz. Hüseyin'i Bağdat'ın yaklaşık 100 km güneybatısında ki Kerbelâ adı verilen yere kadar izledi. Burada Hz. Hüseyin'i valinin kendisiyle savaşmak üzere göndermiş olduğu Ömer b.Sa'd b. Ebî Vakkas komutasında başka bir askerî birlik bekliyordu. Ömer, Hz. Hüseyin'i son bir defa Yezid'e biat etmeye çağırdı. O ise bunu reddediyor, geri dönmek istiyordu. Neticede h.61 senesinin Muharrem ayının onuncu gününde (10 Ekim 680) iki taraf savaşa başladı. Tamamı Iraklılardan oluşan Ubeydullah'ın askerleri savunmasız ve çok az sayıdaki Hz. Hüseyin ve adamlarını şehid ettiler. Irak ordusu Hz. Hüseyin'in kesik başını, kızlarını, kızkardeşlerini ve küçük oğlu Ali'yi vali Ubeydullah'a götürdüler. Vali de Yezid'e gönderdi. Meydana gelen bu talihsiz, elim olay bütün müslümanları çok derinden yaralamış ve Yezid ile Emevi hanedanına karşı toplumda nefret hisleri kabarmıştır. Tarih boyunca da bu yara kanamaya devam etmiştir⁷⁴.

Kerbelâ hadisesinden sonra, Yezid döneminde müslümanları derinden yaralayan bir olay da 63/683 yılında meydana geldi. Kaynaklarımızda Harre vak'ası olarak geçen ve islamın kutsal kıldığı üç şehirden birisi olan Medine, dolayısıyla birçok sahabe ve çocuklarınının Yezid'in gönderdiği askerlerin saldırısına ve hertürlü talanına maruz kalmasıdır. Yezid dönemi ile birlikte müslümanların kutsal saydıkları mekanlar, mefhumlar ve değer verdikleri şahsiyetler eski önemlerini yitirmiş ve Suriye'lilerin saldırılarına uğramıştır. Kısacası Yezid, icraatlarıyla insanların asırlarca sürecek nefretlerini kazanmıştır.

Şam'da Yezid'in yaşantısı Medine'lilerin isyanına sebep olmuş ve hızlarını alamayanlar Medine'de Ümeyyeoğullarını Mervan b. el-Hakem'in evinde ablukaya almışlardı. Yezid'in valileri kanaliyla uyarısı işe yaramadı. Sonunda Müslim b. Ukbe komutasında onbin kişilik bir ordu hazırlayarak Medine'ye gönderdi. Komutanına "onları üç defa teslim olmaya çağır, eğer teslim olmazlarsa onlarla savaş, savaşı kazandıgın

73. Taberî, Tarih, II, 274.

74. Taberî, Tarih, II, 369-377.

takdirde onların herşeylerini, mal, silah, hayvan ve yiyeceklerini yağmalamak için askeri serbest bırak, üç gündün sonra bir şeye dokundurma..." şeklinde emir verdi.⁷⁵

Yezid döneminde ki üçüncü önemli olay yine 64/684 yılında bu sefer Mekke şehrinin Suriye'li askerlerin saldırısına maruz kalmasıdır. 64 yılı başında Mekkeliler ve Hicazlılar Abdullah b. Zübeyr'e biat etmişlerdi. Medine'ye saldırıdan sonra Kabe'nin de tehdit altında olduğunu gören Haricîler, Medine'den kaçıp kurtulanlar, Muhtar es-Sakafi ve arkadaşlarıyla bir dış askeri yardım niteliğinde olan 200 kişilik Habeşli okçu guru-bu Mekke'ye gelerek Kabe'yi korumaya ve Abdullah b. Zübeyr'e yardımcı olmaya çalıştılar.⁷⁶

Medine'yi tahrib eden ordu Mekke'ye doğru yol alırken, Suriye'li askerlere karşı koyma gücü bulunmayan Abdullah b. Zübeyr, askerleriyle birlikte Kabe'ye sığındı. Ebû Kubeys ve Ahmer dağlarına mancınık kuran Suriye askerleri atılan taşlar ve ateşli mızraklarla Kabe'nin örtüsünün ve ahşap kısmının tahrib olmasına neden oldular. Bu kuşatma Yezid'in ölüm haberi gelmesinden sonra kalkmış ve Suriye'li askerler Şam'a geri dönmüşlerdir. Böylece Yezid döneminde iç politikada meydana gelen bu üç büyük fitne, asırlarca müslümanlar arasına düşünce ayrılığı tohumlarını atan olaylar olmuşlardır.

3- Emevî Devleti'nin Süfyanîlerden Mervanîlere geçişi:

Yezid b. Muaviye'nin 64/684 yılında vefatından sonra Suriyeliler onun 21 yaşındaki oğlu Muaviye b. Yezid'e biat ederlerken Hicazlılar da Abdullah b. Zübeyr'e biat etmişlerdi. II. Muaviye'nin ya da Muaviye b. Yezid'in sağlıklı bir kimse olmadığı ancak sağduyulu bir kişi olduğu kaynaklarımızdaki bilgiler arasındadır. Üç ay veya kırk gün gibi kısa bir süre yönetimde kalan II. Muaviye bir gün camide insanlara "Benim size halife olamayacağım, bu görevi üstlenmekte aciz olduğum muhakkaktır. Bunu bilmekle beraber size Ebu Bekr'in tavsiye ettiği gibi birini tavsiye edemiyorum. Size Ömer b. el-Hattab'ın yaptığı gibi aralarından birini halife seçecek altı kişilik bir şura tayin etmek istedim. Onları da bulamadım. Artık siz kendi işinizi daha iyi bilirsiniz, dilediğiniz birini kendinize halife olarak seçin" demiş ve halifeliken feragat etmiştir⁷⁷.

Muaviye'ye "Kardeşin Halid'i yerine halife tayin et." diyenlere "Bu işin günahını yüklenemem" şeklinde cevap vererek dedesi Muaviye'ye babası Yezid'e eleştirilerde bulunmuştur. Meselâ babası Yezid için "...bize işlerin en ağır geleni, onun yattığı yerin kötülüğünü bilmemizdir.

75. Mus'ab ez-Zübeyrî, Nesebu Kureyş, 127; Taberî, Tarih, II, 423.

76. Belâzurî, Ensâb, I/4, 343, 347; Mes'udi, Murûc, III, 81.

77. Taberî, II, 468.

Onun vardığı yer ne kötü bir yerdir! Çünkü o Rasulullah'ın torununu katletti, haramı mübah kıldı ve: Kabe'yi tahrib etti. Ben sizin zulmünüzü yüklenip taşıyacak değilim, sizi işinizle başbaşa bırakıyorum. Eğer dünya hayırlı ise biz ondan payımızı almışızdır. Yok şerse Ebu Süfyan'ın soyunun payına düşen onlara yeter"⁷⁸ şeklinde cevap verdiği rivayet edilir. Muaviye b. Yezid bu konuşmasından sonra evine kapanmış, kısa bir müddet sonra da vefat etmiştir.

Muaviye b. Yezid'in bu şekilde devlet başkanlığından vazgeçmesi, dedesi Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından kurulan hanedanlığın inkirazi demektir. Hatta bu sırada insanların birçoğu Abdullah b. Zübeyr'e biat ediyorlardı. Üstelik bu düşüncede olan Emevî ailesi mensupları dahi vardı⁷⁹. Böylesi bir durumda bazı Sakif kabilesi mensupları, dostları Emevîler'e destek ve cesaret vererek onların ülkeyi yeniden kontrol altına almalarına ve hanedanlığın devam etmesine yardımcı oldular⁸⁰.

64 yılında ortaya çıkan bu otorite boşluğu esnasında Irak'ta önce kendisine biat almak isteyen ancak halkın elinden zor kurtulan vali Ubeydullah b. Ziyad Şam'a kaçtı. Ubeydullah, İbn Zübeyr'e biat etme fikrinde olan Ümeyyeoğullarını Cabiye de toplayarak çok tartışmalı geçen bir toplantıdan sonra Ümeyyeoğullarının en yaşlı üyesi olan Mervan b. El-Hakem'in devlet başkanı olmasını sağladı⁸¹. Böylece devlet başkanlığı Emevî ailesi içinde kalmakla birlikte, ailenin bir başka koluna, Ebu'l-As b. Ümeyye'nin torunu Mervan b. el-Hakem'e geçmiştir.

Mervan'ın devlet başkanlığına getirilmesinin sebeplerinden biri de Muaviye b. Yezid'in vefatından sonra kendisine biat edilmesi istenilen Yezid'in oğlu Halid'in, Abdullah b. Zübeyr gibi Emevîler'in siyasi muhalifleri kimselerle mücadele edebilecek güçte görülmemesindedir. Ayrıca genç Halid'in Emevîler'in ve onların destekçilerinin tamamının birliğini temin edebileceğinden de endişe edilmekteydi. Bu sebeple Mervan, Emevîler'in hatta Kureys'in bir büyüğü olarak başa geçirilmiş, ancak o da istenilen ve arzu edilen neticeyi elde edememiştir. Çünkü Mervan'ın işbaşına gelmesiyle öteden beri Emevîler'i destekleyen ve toplumda Kuzeyli-Güneyli Araplar ya da Kelbîler-Kaysîler şeklinde isimlendirilen kabileler arasındaki denge politikası kaybolmuş, aralarında ciddi çatışmalar çıkmıştır. Artık bu tarihten itibaren Kelbîler ve Kaysîler iktidarı nüfuzları içine alarak müsbet ya da menfi yönde etkileyen güç odakları haline gelmişlerdir. Aynı zamanda kabileler arasındaki bu çatışmaların Emevî Devleti'nin zayıflamasında önemli rolü olmuştur.

78. Yakubî, Tarih, II, 254.

79. Taberî, II, 472.

80. İbn Kuteybe, el-Meârif, 395-396; Taberî, II, 186 v.d.

81. Taberî, II, 460-461, 472-476, 482.

Mervan'ın iş başına gelmesinden sonra teşebbüs ettiği ilk iş, Irak ve Mısır'da kendisini halife ilan eden Abdullah b. Zübeyr'e karşı savaş ilan etmek oldu. Hicaz'a gönderdiği ordu yenilerek perişan bir vaziyette geri döndü. Ancak Mısır'ı ele geçirmek için bizzat kendisi harekete geçti, kısa bir süre içinde de Mısır'ı Abdullah b. Zübeyr'in elinden aldı.

Mervan'ın iktidarı esnasında yaptığı önemli bir değişiklikte veliahdlik meselesidir. Bu dönemden itibaren çok veliahd tayin edilmesi söz konusu olmuştur. Mervan Cabiye'de Emevi ailesine vermiş olduğu, yönetimin kendisinden sonra Halid b. Yezid ve Amr b. Said'e geçeceği şeklindeki sözünü tutmadı ve oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliahd tayin ederek 65 yılı Ramazanında vefat etti. Mervan'ın ölümünde siyasi mülâhazaların söz konusu olduğu da belirtilir.

4- Abdülmelik ve Emevîler'in Yükselme Devri:

Mervan'ın vefatıyla yerine geçen oğlu Abdülmelik, babasından sadece Mısır ve Suriye'nin yönetimini devralmıştır. Emevî devletinin ikinci kurucusu sayılan Abdülmelik yönetimi esnasında Hicaz ve Irak'ta Abdullah b. Zübeyr, yine Irak'ta Muhtar es-Sakafi ve değişik küçük yerleşim bölgelerinde hüküm süren Haricîler'le mücadele etmek durumunda kaldı. İçeride siyasi hakimiyeti yeniden tesis etmek, dışarıda devletin eski sınırlarını yeniden egemenlik altına almak onun ilk hedefleri oldu.

a- Muhtar b. Ebî Ubeyd es- Sakafi ile mücadele:

Muhtar, Hz. Ali ve Hüseyin taraftarlığı ve onların davası adına hareket ettiğini belirten bir kimse idi. Fakat Muhtar'ın bu iddiaları söz konusu kimselerin evlatları tarafından da şüpheyile karşılanmış ve samimi bulunmamıştır. Özellikle Yezid b. Muaviye döneminden itibaren o, Emevî karşıtı hareketlerin içinde olmuştur. Kabe'nin kuşatılmasında Yezid'in ordusuna karşı Abdullah b. Zübeyr'le hareket etmiştir. 66/685 yılında İbn Zübeyr'den umduğu ilgiyi göremeyince, ona karşı harekete geçmiş, valiyi şehirden kovarak şehri eline geçirmiştir. Kısa bir süre içinde Basra hariç, Azerbaycan, Isfahan, Hemedan ve Musul'a egemen güç olarak valilerini tayin etmiştir. Gerçi bu durum Abdülmelik'ten ziyade bölgede hakim olan Abdullah b. Zübeyr'i ilgilendiriyordu. Fakat devletin eski sınırlarını egemenliği altına almak isteyen Abdülmelik'i de meşgul ediyordu⁸².

Bu sebeple Abdülmelik, Irak'taki karşı direnişi kırmak için babası Mervan tarafından görevlendirilen Ubeydullah b. Ziyad'dan görevine devam etmesini istedi. Ubeydullah, Irak'ta İbn Zübeyr'i destekleyen Kaysîler'i tesirsiz hale getiren kısmi başarılarından sonra karşısında Muhtar ve komutanlarını buldu. Muhtar'la yapılan ilk savaşta başarı elde eden

82. Taberî, II, 681-694.

Ubeydullah, 67 yılı Muharrem ayında Hazir nehri kenarında yapılan savaşta ordusu yenildi, Ubeydullah ve komutan Hüseyin b. Numeyr bu savaşta öldü⁸³.

Muhtar, Emevîler'e karşı elde ettiği bu başarıdan sonra İbn Zübeyr'e baş vurarak Irak ve bağlı bölgelerdeki durumunun yasallaştırılmasını istedi. Fakat İbn Zübeyr bu isteği reddettiği gibi kardeşi Mus'ab'ı Irak'a vali tayin ederek Muhtar'la mücadeleyi emretti. Gerçekten Mus'ab, Muhtar problemini halletmek için işine dört elle sarıldı. Mus'ab'ın ordusu karşısında tutunamayan Muhtar, 67 yılı Ramazanında Mus'ab'ın askerlerince öldürüldü⁸⁴.

b- Abdülmelik'in Irak seferi:

Muhtar probleminin ortadan kalkması Abdullah b. Zübeyr'i sevindiriyordu gibi Abdülmelik'i de sevindiriyordu. Çünkü o uzun vadeli düşünüyor ve bir gün egemenliği altına alacağı bu bölgede bir engelin ortadan kalktığına inanıyordu. Ülke içi istikrara çok önem veren Abdülmelik, hatta o sırada tehlike arzeden Bizans'la anlaşma yoluna giderek, 69/689 yılı yazında Irak'a ilk askeri seferini düzenledi. Abdülmelik, Suriye'den ayrıldıktan kısa bir süre sonra akılda olmayan başa geldi, 65 yılında Cabiy'e'de Emevî ailesi tarafından Mervan ve Halid b. Yezid'den sonra veliahd ilan edilen fakat Mervan'ın iş başına gelmesinden sonra veliahdlığı iptal edilen Amr b. Said el-Eşdak, kendisini Şam'da halife ilan etmişti. Derhal Şam'a geri dönen Abdülmelik, Amr ve taraftarlarını Şam surları içinde muhasara etti ve onlara teslim olmaları halinde bağışlayacağını söyledi. Teslim olan Amr, bizzat Abdülmelik tarafından kafası kesildi⁸⁵.

Abdülmelik, Şam'daki bu ayaklanma girişimini bastırdıktan sonra yeniden Irak'a yöneldi. Ancak kış şartları sebebiyle herhangi bir başarı elde edemedi geri dönmek zorunda kaldı. 71/691 yılında yeniden Irak'a karşı harekete geçen Abdülmelik, Mus'ab'la karşılaşmak için Bağdat yakınlarındaki Meskin'de karargah kurdu, Abdülmelik, Meskin civarındaki Bacumeyra da karargah kurdu Mus'ab ve komutanlarına teslim olmaları halinde önemli makam ve mevkiler vadetti. Ancak Abdullah b. Zübeyr'e ihanet etmeyen Mus'ab, Deyrül-Cesalick adı verilen mevkide savaşa başladılar, savaşın ilk başlarında İbrahim b. Malik el-Eşter gibi önemli bir komutanını kaybeden ve bazı askeri birlikleri savaştan kaçan Mus'ab yenilgiden ve ölümden kurtulamadı⁸⁶.

Abdülmelik savaşta bu üstünlüğünden sonra Kufe'ye girdi ve halktan biat aldı. Arkasından da İbn Zübeyr'in önemli komutanları ve Basra

83. Taberî, II, 708-716.

84. Taberî, II, 740-750.

85. Taberî, II, 784-790.

86. Taberî, II, 810.

halkı da Abdülmelik'i tanıdı, Abdülmelik'i tanımayan Horasan valisi ise bir isyan neticesinde öldürüldü. Böylece 71/691 yılı sonlarında Hicaz dışında ki Suriye, Mısır, Irak ve bağlı bölgeler Abdülmelik'in hilafetini tanımış oldu⁸⁷.

c- Mekke'nin kuşatılması ve İbn Zübeyr'in katli:

Abdülmelik, Kufe'den daha Şam'a dönmeden önce Taif'li bir öğretmen Haccac b. Yusuf es-Sakafi'yi 2000 kişilik Suriye'lilerden oluşan bir askeri birlik ile Mekke'ye gönderdi. Amaç Hicaz'ı da ele geçirmektir. 692 yılı ocak ayında Taif'e gelerek karargah kuran Haccac, Mekke üzerine sürekli taciz kuvvetleri gönderiyordu. İbn Zübeyr'e öldürücü darbeyi vurmak için Abdülmelik'ten yardımcı kuvvetler istedi. Üç aydan beri Taif'te karargah kuran Haccac, 500 kişilik yardımcı kuvvetlerin gelmesi ile Mekke'nin güney batısında olan Ebu Kubeys dağına yerleşti.

Haccac'ın Abdullah b. Zübeyr'i Mekke'deki bu kuşatması 692 yılı (Zilhicce 72) hac mevsimine rastlamıştı. Haccac, askeri birliklerinin hacetme arzularının geri çevrildiği gerekçesiyle Mekke ve Kabe'nin kutsal mekan oluşlarına aldırınmayarak Kabe'ye ve hacılar üzerine mancınıklarla taş yağdırdı. Kutsal mekanların ve hacıların böyle bir saldırıya maruz kalmaları Abdullah b. Ömer gibi bazı kimselerin Haccac'la görüşmelerine sebep oldu. Haccac hac esnasında saldırıları durdurdu ancak hacıların pek çoğu mağdur durumda olan Abdullah b. Zübeyr tarafına geçti.

Mekke de uygulanan muhasara ve ambargo, şehirde sosyal hayatı durdurma noktasına getirmiş, yiyecek fiyatları aşırı derecede yükselmiş, açlık baş göstermiştir. Sıkı muhasara altında uygulanan gıda ambargosu İbn Zübeyr'in Haccac'a karşı direnişini kırmıştır. İbn Zübeyr'in askerleri hatta oğulları kendisini yalnız bırakmak durumunda kalmışlardır. Muhasaranın yedinci ayında kendisine sadık bir avuç askeriyle Haccac'a karşı taarruza geçen Abdullah b. Zübeyr, 73/692 Ekiminde öldürüldü. Cesur, dindar ancak siyaseten zayıf olan Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'da dokuz yıl süren halifeliği böylece sona ermiş oldu⁸⁸.

d- Diğer bazı karışıklıkların bastırılması:

Abdülmelik döneminde Muhtar ve Abdullah b. Zübeyr'in muhalefetlerinin kırılmasıyla işlerin bir nebze yola girdiği düşünülebilirse de bu isabetli bir tesbit sayılmaz. Zira yukarıda zikrettiğimiz kesimlerle mücadele esnasında bu durumu fırsat bilen haricîler, güç kazanarak İran'ın güneyini ele geçirmişlerdi. Bölgenin denetimi Abdülmelik'e geçtikten sonra haricîlerle mücadele daha da hızlandı. Fakat bir netice elde edilemedi.

87. Yakubî, Tarih, II, 265. Taberî, II, 813.

88. Yakubî, Tarih, II, 266-267; Taberî, II, 850-854.

Ancak Hicaz valisi Haccac'ın Irak valiliğine getirilmesiyle (75/695) işler değişti. Ziyad gibi Irak'ta sıkı bir denetim oluşturan Haccac, Iraklıları da harekete geçirerek 78/697 yılında İran'da yapılan kanlı bir çarpışma sonucu haricîlerin büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi. Geride kalan haricîlerse el-Ahsa çöllerinde mecburi iskana tabi tutuldular⁸⁹.

Abdülmelik, Irak ve Hicaz bölgesindeki problemleri hal yoluna koyduktan sonra anlaşmalarını çeşitli nedenlerle bozmuş Irak'a bağlı bölgeleri egemenliği altına almaya teşebbüs etmişti. Bu iş için Haccac'ı Irak'ın yanında bütün doğu vilayetlerinin valisi yapmıştı. 79/698 yılında bu amaçla Ubeydullah b. Ebî Bekr komutasında sefere çıkarılan bir ordu Bust çöllerinde çok acı bir mağlubiyet aldı.

Haccac, bu mağlubiyet karşısında Basra ve Kufe'de muhaliflerden ancak ücretlerini peşin alan- Tavus adlı bir ordu oluşturdu. Başına da Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ı getirdi. 80/699 yılında yola çıkan ordu Afganistan içlerinde düzenli bir şekilde ilerliyordu. Fakat kısa bir süre sonra Abdurrahman, Haccac'la yönetim tarzı ve acil zafer talepleri sebebiyle anlaşmazlığa düştü. Bu durum ordu konutanının isyanına kadar sürdü. Özellikle kendilerinin Haccac tarafından kullanıldıklarına, siyasi mülahazalarla yurtlarından uzaklara tutulduklarına kani olan askerler Abdurrahman'a biat ederek Haccac'la mücadeleye karar verdiler.

81/700 yılında Irak'a geri hareket eden Abdurrahman ve ordu Haccac'a Irak'ta çok zor anlar yaşattı. Yaklaşık dört yıl çeşitli zeminlerde devam eden bu mücadele Abdurrahman'ın Bust'a kaçmasıyla sona doğru yaklaştı. Haccac, Abdurrahman'ın sığındığı Rutbil'i uzun süre vergi almamak gibi tekliflerle kendisine iadesi konusunda ikna etti. Abdurrahman ise Haccac'ın eliyle ölmektense intihar etmeyi tercih etti.

Abdülmelik, yaklaşık 20 yıllık idaresi döneminde devletin otoritesini bölgede sağlamaya çalıştı. 86/705 yılında vefat ettiği zaman yerine oğlu Velid b. Abdülmelik geçti. On yıl sürecek devlet başkanlığı sırasında İslam coğrafyası en büyük sınırlarına ulaşmış, bu sınırların içinde bir refah devleti oluşmuştu. O babasından devraldığı mirası her bakımdan daha da ileri götürdü. Toplum içindeki siyasi yapıya ve kabileciliğe hiçbir zaman alet olmadı. Emevî devleti onun zamanında ulaşabileceği en yüksek noktaya ulaştı⁹⁰.

5-Emevî Devleti'nin güç kaybetmesi:

96/715 yılında Velid'in vefat etmesiyle yerine Süleyman b. Abdülmelik geçti. Fakat onun devlet başkanı olması kolay olmadı. Velid haya-

89. Yakubî, Tarih, II, 274-275.

90. Yakubî, Tarih, II, 277-279 Taberî, II, 1052-1076.

tında kardeşi Süleyman'ı veliahdlıktan azlederek oğlu Abdülaziz'i veliahd tayin etmek istemiş fakat onun bu girişimine Haccac ve Kuteybe b. Müslim'in dışında kimse destek vermemiştir. Bu arzusunu gerçekleştirilmeden vefat eden Velid'den sonra Süleyman işbaşına geldi fakat toplumda ilişkiler, kabile mücadeleleri yeniden başladı. Kuzeyliler-Güneyliler ya da Kaysîler-Kelbîler diye bilinen kabileler tekrar mücadeleye giriştiler. Bu tarihten itibaren kabilelerden biri açık olarak işbaşına geçen devlet başkanının yanında yer almış, diğeri de muhalefette kalmıştır. Tabii olarak muhalefette olmakla bazı mağduriyetler ve eziyetler de beraberinde gelmiştir.

Süleyman iş başına gelir gelmez. Velid devri görevlilerini azletti, kendisinin devlet başkanı olmasına karşı gelen Haccac yanlılarına baskı uyguladı. Velid döneminde hapsedilenlerin hepsi salıverildi. İç siyasetteki değişiklikleri, Velid döneminde hapsedilmiş ve hapisten kaçarak kurtulup Süleyman b. Abdülmelik'e sağınan Yezid b. Muhelleb yapmıştır. Yezid, Süleyman'a destek vererek Velid'in oğlu Abdülaziz'in devlet başkanı olmasını engellemiş, Süleyman da buna karşılık olarak Yezid'i Irak genel valiliğine getirmiştir⁹¹.

Süleyman döneminin en önemli hadiselerinden biri İstanbul'un fethine yeniden teşebbüs edilmesidir. Süleyman kardeşi Mesleme'yi, İstanbul'un fethi için hazırlanan orduya, kara ve deniz ordusunun başkomutanı tayin etmiştir.

Mesleme b. Abdülmelik, Çanakkale boğazını geçerek İstanbul surları önüne geldiğinde Rumlar kendisine anlaşma önerdiler. Fakat o bunu kabul etmedi. Bu arada düşmana karşı yetersiz kalması sebebiyle İmparator Teodosius tahttan indirilerek öldürüldü. Rumlar Leon İzeriyan'ı imparator olmaya davet ettiler. İstanbul'un fethine Süleyman'ı teşvik eden Leon karadan ilerleyen İslam ordusundan ayrılarak İstanbul'a kaçtı ve tahta geçti ve İslam ordusu hakkında bilgi sahibi olduğu için, Rum ateşi ile donanmaya ve mühimmata büyük kayıplar verdirdi. Mesleme İstanbul kuşatmasını bırakmadı ama, yardım alamadıkları için açlık ve sefalet içinde bir kış geçirdiler. İlkbaharda Mısır ve Kuzey Afrika'dan büyük oranda yardım gelmiş, ordu toparlanmış, ancak Rum ateşine çare bulunamadığı için sonuç alınamamıştır. Bu sırada Süleyman b. Abdülmelik ölmüş, yerine Ömer b. Abdülaziz 99/717 yılında devlet başkanı olmuştur. Ömer b. Abdülaziz, Mesleme'ye geri dön emri vermiş, geri dönen ordu Rumların saldırılarına maruz kalmış ve pek çok zarar görmüştür⁹².

91. Yakubî, Tarih, II, 295-296; Taberî, II, 1311-1313.

92. Taberî, II, 1315-1317.

a- Ömer b. Abdülaziz'in başarılı yönetimi ile iç huzurun sağlanması:

Anne tarafından Ömer b. el-Hattab, baba tarafından da Mervan b. el-Hakem'in torunu olan Ömer b. Abdülaziz, Emevîlerin muarızlarının dahi hayırla yadettiği, ilim, adalet ve salih ameliyle meşhur olmuş, kişilik açısından fevkalade önemli bir şahsiyettir. İyi bir eğitim almıştır.

Ömer b. Abdülaziz, Velid'in devlet başkanı olmasıyla birlikte Hicaz valiliğine tayin edilmiş, önceki valilerin keyfî tutumlarının aksine ilim adamlarından oluşan on kişilik danışma meclisi kurmuş ve bütün önemli işleri mecliste görüştüktan sonra uygulamaya koymuştur. O bu yönetim tarzıyla büyük itibar kazandı. Öyleki Irak'ta Haccac'ın sert idaresinden kaçanlar Medine'ye sığınıyordu. Bu yüzden Haccac ile araları açıldı ve Haccac'ın Velid'i ikna etmesiyle, yedi yıl süren Hicaz valiliği, 93 yılında azledilmesiyle sona erdi⁹³. Aslında Ömer b. Abdülaziz'in azledilmesinde diğer önemli bir amil de, Velid'in Süleyman b. Abdülmelik'i veliahdlikten azlederek kendi oğlunu veliahd tayin etmek istemesine karşı çıkmasıdır. Bu meselede o Süleyman b. Abdülmelik'i desteklemesi sebebiyle, Süleyman da danışmanlarının ve ilim adamlarının tavsiye ve arzuları doğrultusunda, Ömer'i kendine veliahd tayin etmiştir.

Ömer b. Abdülaziz, devlet başkanı olur olmaz devletin toplumsal temellerini sağlamlaştırmaya ve tabanda meydana gelen bölünmüşlükleri gidermeye yönelik ıslahat çalışmaları yaptı. İslam toplumunun bünyesinden neş'et eden haricî hareketi, Ömer b. Abdülaziz devrinde Irak, Arabistan ve Kuzey Afrika'daki muhalefet faaliyetlerini durdurarak, kendisine halife olarak biat etmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz kendilerine ilgi ve alaka göstermiş, sorunlarını dinlemiştir. Muaviye b. Ebî Süfyan devrinde başlayan hutbelerde Hz. Ali'yi yerme işi kaldırılmış ve Hz. Ali taraftarlarının gönlü kazanılmıştır. İdarî silsileyi de Halife, vali, kadı ve vergi memuru şeklinde oluşturarak başarılı olmuştur.

Bu dönemde, önceki Emevî Devleti başkanları tarafından ele geçirilmiş Hıristiyanlara ve Musevilere ait ibadethaneler kendilerine iade edilmiştir. Ömer b. Abdülaziz valilere gönderdiği mektupla gayr-i müslim ve zımmî halkın hukukunun gözetilmesini ve kendilerine hoşgörülü davranılmasını istemiştir. Müslüman olmaları halinde kendilerinden harac alınmayacağını belirterek Kuzey Afrika'da Berberîler ve Maveraünnehir bölgesindeki kavimler arasında İslamiyetin hızla yayılmasını temin etmiştir. Diğer taraftan Haccac zamanında vergiler konan ve kendilerine ikinci sınıf halk muamelesi yapılan müslümanlar için valilerine emirler göndererek hangi ırktan ve kökenden olursa olsun müslümanlara eşit muamelede bulunulmasını istemiştir.

93. Taberî, II, 1254-1255.

Ömer b. Abdülaziz'in bu icraatları müslümanlar arasında bir barış havası esmesine ve birçok gayri müslimin ihtida etmesine sebep oldu. Bu barış havası içerisinde en önemli ilmi gelişme hadislerin tedvininin yapılmış olmasıdır. Ömer b. Abdülaziz'in ikibuçuk yıllık süren bu başarılı yönetimi 101/720 tarihinde vefat etmesiyle son buldu⁹⁴.

b- Huzur ortamının yerini karışıklıklara bırakması:

Ömer b. Abdülaziz'in vefatıyla önceden babası Abdülmelik tarafından veliahd tayin edilen Yezid, Hiçbir güçlkle karşılaşmadan 101/720 yılında tahta geçti. Yezid, Ömer b. Abdülaziz'in yönetim tarzını değil, daha önceki Emevi başkanlarının yönetim tarzını uygulamaya koyunca rakkase ve şarkıcılar devlet başkanlığı sarayında yuvalanmaya ve işret alemleri yapmaya başladılar. Özellikle Habbabe ve Sallame isimli iki şarkıcı Yezid'i derinden etkileyerek, ülke yönetimine direk müdahaleye başlamışlardı⁹⁵. Saraydaki açık açık yapılan müzik, şiir ve içki alemleri, toplumda ve Emevî ailesi içinde büyük tepkilere yolaçtı. Yezid saraydaki eğlencesi yüzünden toplum içine çıkmıyor, hatta Cuma namazlarını kardeşi Mesleme b. Abdülmelik kıldırıyordu. Yezid çok tutkun olduğu Habbabe adlı kadın şarkıcı öldüğünde o kadar üzüldü ki bu üzüntüye dayanamadı ve kısa bir süre sonra da kendisi öldü⁹⁶.

Yezid b. Abdülmelik'in, Yezid b. Muaviye'nin torunu olması, diğer taraftan hanımının Haccac b. Yusuf'un akrabası olması Ömer b. Abdülaziz'in ortadan kaldırmaya çalıştığı Kuzeyli-Güneyli veya Mudarî-Yemenî kabile çatışmalarının yeniden ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu isyan hareketlerine tipik bir örnek, Süleyman b. Abdülmelik devrinde Irak ve Horasan valiliği yapan, Ömer b. Abdülaziz devrinde Maverâünnehir de yaptığı fetihlerden elde ettiği ganimetler hakkında yanlış bilgi vermekten ve hazinenin hakkını ödememekten dolayı valilikten azledilip hapse atılan Yezid b. Muhalleb'in isyanıdır. Ömer b. Abdülaziz'in vefat ettiği sıralarda hapisten kaçan Yezid b. Muhalleb, Ezd'in yaşadığı Basra'ya gitmiş, Ezd ve Rebia gibi büyük kabileler etrafında toplanmış, valiyi esir almış, İran bölgesinde büyük güç kazanmıştı⁹⁷.

Yezid b. Abdülmelik, Irak'ta başgösteren bu isyana karşı, kardeşi Mesleme'yi gönderdi: 102/720 yılında Kufe yakınlarında yapılan savaşta Mesleme'nin ordusu Yezid'i mağlub etti, ordusu kılıçtan geçirildi. Yemenîlerin geri kalanları da kılıçtan geçirildi ve Kaysilere mensub Irak valisi Ömer b. Hubeyre de valiliği süresince Yemenîlere kötü muamelede

94. Taberî, II, 1361.

95. Taberî, II, 1364-1365.

96. İbn Abdırabbih, VII, 67; İsfahanî, Eğanî, 5445-5446.

97. Taberî, II, 1379-1383.

bulunmuştur. Bu arada Haricî hareketleri tekrar başgöstermeye başladı ve üzerlerine gönderilen orduları mağlub ettiler. Sonunda Mesleme Irak'taki bu isyanları bastırdı ve elebaşlarını öldürdü.

Bu dönemde Kuzey Afrika'daki Berberîler arasında da, müslüman olan gayri arab unsurlardan tekrar vergi alınmasıyla huzursuzluklar çıkmış, Berberîler valiyi öldürmüş ve kendi istedikleri valiyi iş başına getirmişlerdir.

Yezid b. Abdülmelik'in vefatıyla 105/724 yılında kardeşi Hişam b. Abdülmelik Emevî Devleti'nin başkanı oldu ve daha önce ikamet ettiği Şam'a bağlı Rusafe'yi yönetim merkezi yaptı⁹⁸.

Hişam'ın, dikkatli ve iyi bir devlet adamı olduğu, bütün gününü devlet işleriyle geçirdiği belirtilir. Hişam'ın vergiyi arttırması ve Hz. Ali taraftarlarına müsamahasız bir tavır sergilemesi bazı isyanların patlak vermesine sebep oldu. Ömer b. Abdülaziz devrindeki tutum tamamen değişmiş, maliyedeki açığı kapatmak için mevaliye yeni vergiler yüklenmiş, Seyhun nehri civarında bazı şehirleri ele geçiren Haris b. Süreyc isyan etmiştir. Haris kendisini mehdi ilan etmiş, kendisinin Allah tarafından gönderildiği iddiasında bulunmuştur.

Horasan ve Maverâünnehir'deki bu gelişmelerin önünü alamayan vali Asım b. Abdullah azledilip yerine Esed b. Abdullah el-Kasrî tayin edilince işler düzene girmeye başlamıştır. Haris, işgal ettiği yerlerden geri çekilmeye mecbur kalmıştır.

Hişam zamanının önemli olaylarından biri de Hz. Ali'nin torunlarından Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ali ile taraftarlarının isyanı ve isyanın kanlı bir şekilde bastırılmış olmasıdır. Irak'taki karışıklıkları önlemek için Ömer b. Hübeyre azledilerek yerine Haccac'ın yanında yetişmiş, sert mi-zaçlı, disiplini seven Halid b. Abdullah el-Kasrî tayin edildi. Onun onbeş yıllık Irak valiliği esnasında sukunet hakim olmuş ve önemli bir olay meydana gelmemiştir. Kendisi hakkında yapılan bazı iddialar Halid'in 738 yılında azledilmesine sebep olmuştur. Halid'den sonra yerine Yusuf b. Ömer gelmiş ve bu dönemde meydana gelen Zeyd b. Ali isyanı, Zeyd b. Ali'nin öldürülmesi ile neticelenmiştir⁹⁹.

Hişam'ın vefatını müteakip 125/743 yılında, yaşamakta olduğu Filistin'den gelerek Şam'da devlet başkanlığını devralan II. Velid, babası II. Yezid gibi gününü gün eden, devlet başkanlığı ile bağdaşmayan bir yaşantı içinde idi. İlk gençlik yıllarını sarayda geçiren II. Velid, ciddiyetsizliği ve sorumsuzluğu sebebiyle saraydan uzaklaştırılarak Filistin'de yaşmaya zorlanmıştı.

98. Yakubî, Tarih, II, 316.

99. Yakubî, Tarih, II, 326.

II. Velid, devlet başkanlığını ele alır almaz yeniden gençliğini geçirdiği çöle döndü. Sarayında güzel kadınlar, şarkıcılar ve şairler çerçevesini sarmıştı. Geceleri içki alemleri tertipleyen II. Velid, çoğu zaman at yarışları ve av partileri tertiplerdi. II. Velid'in önem verdiği arkadaşları arasında bir Hıristiyan olan Kasım b. Tufeyl gibi kimseler de vardı.

II. Velid, Hişam döneminin bütün devlet görevlilerini azletti. Devlet hazinesini kısa bir zamanda tüketti. Göreve getirdiği memurlar görevlerini suistimal ediyorlardı. Bütün bu olumsuzluklar sonucu Emevî ailesi II. Velid'in azledilmesine, onun yerine III. Yezid b. Velid b. Abdülmelik'in tahta çıkarılmasını kararlaştırdı. Ailesi tarafından dahi dışlanan II. Velid, Filistin'de Bahra sarayına çekildi. Kendisine bağlı küçük bir birlikte Şam'dan gelen III. Yezid ve askerlerince öldürüldü¹⁰⁰. Bu hareket çöküş geçiren bir hanedanın ayakta kalma çabasından başka bir şey değildi.

126/744 yılında tahta geçen Yezid b. Velid bir cariyeden doğma ilk Emevî devlet başkanıdır. Ömer b. Abdülaziz'i örnek almaya çalışmıştır. Biat töreni esnasında yapılan konuşmada, zorla inşaat yaptırmamayı, kanal açtırmamayı, ağır vergi yüklememeyi, bir bölgeden elde edilen gelirin yine o bölgeye harcanacağını, ne kendilerinin ne de karılarının kötü yollara sapmamalarını sağlamak için askerleri gereğinden fazla ordu da tutmamayı, gayr-i müslimlere hoşgörülü davranmayı ve zayıfların kuvvetlilerden yapacağı şikayetleri dinleyeceğini belirtir. Bu vaadlerinin kendisi tarafından yerine getirilmediği takdirde cezalandırılmasını ve azledilmesini ister¹⁰¹.

Bu hutbe, çözülmekte olan topluma yeniden çeki-düzen verme özleminde başka bir şey değildir. Bütün bu vaadlere rağmen Humus, Filistin, Şam, Yemame ve Irak gibi bölgelerde halk ayaklanırken, Horasan valisi Nasr b. Seyyar ve Ermeni stand-Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed, Yezid'e biat etmediler. Doğu vilayetlerinde bu işler olup bitirken Kuzey Afrika'da da ayaklanmalar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Yezid, devletin otoritesini sağlamak için bazı tayinlerde bulundu, fakat onun altı ay gibi kısa süren bir saltanatın sonucunda ülserden ölümü, arzularını gerçekleştirmeye fırsat vermedi¹⁰².

Yezid'in ölümü ile 126/744 yılında tahta geçen İbrahim b. Velid'de bir cariyeden doğma Emevî devlet başkanıydı. Yezid'in kardeşi olan İbrahim'i Şam'dan başka hiçbir bölge ahalisi halife olarak tanımamıştır. O da kardeşi gibi Kelb kabilesine dayanmak istemiş ama ülkenin her tarafındaki karışıklıklar, ayaklanmalar hız kazanmıştır¹⁰³.

100. Yakubî, Tarih, II, 333-334; Taberî, Tarih, II, 1775-1776.

101. Taberî, Tarih, II, 1834-1835.

102. Yakubî, Tarih, II, 333-334.

c- Ermenistan ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed'in ayaklanması:

Ermenistan ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed, II. Velid'in mirasçısının haklarını korumak bahanesiyle ayaklandı ve Suriye üzerine yürüdü. Kısa sürede kedisine katılanlar çoğaldı, özellikle Kays kabilesi onu tamamen destekliyordu. Mervan'ın ordusu Şam'a girmeden önce Hişam'ın oğlu Süleyman ile İbrahim, Şam'da bulunan hazineleri yanlarına alarak Kelb kabilesinin merkezi olan Tedmur'e kaçtılar. Safer 127/744 yılında Şam'a giren Mervan, halktan biat aldı. İbrahim b. Velid'in sonradan kendisine biat etmesiyle, devlet başkanlığı hususunda bir problem kalmadı¹⁰⁴.

6- Emevî Devleti'nin çöküşe geçmesi:

Mervan b. Muhammed, akıllı, zeki, güçlülere tahammüllü ve kültürlü bir kimse idi. Ancak Mervan devletin çöküşü esnasında işbaşına gelmesi sebebiyle onun çöküşüne mani olamadı, faydalı işler yapmaya zemin ve fırsat bulamadı.

Mervan b. Muhammed'in yaklaşık beş yıllık devlet başkanlığı çok karışıklıklar içinde geçti. Bir taraftan kabile çekişmeleri, bir taraftan haricî isyanları, Hz. Ali ahfadının isyan girişimleri, bir diğer taraftan da iktidarı ele geçirmek amacıyla girişimlerde bulunan bazı hanedan mensubları ile Mervan'ı tanımayan valiler en büyük sorunları oluşturuyordu. Mervan, yönetim merkezini Harran'a aldı. Kısa bir süre sonra Suriye'de Sabit b. Nuaym'ın başlattığı isyan, Hıms, Şam ve Filisten'e yayıldı. Suriye üzerine bizzat gelen Mervan, isyanı bastırdı ve Sabit'i idam etti.

Suriye'den sonra Irak'a yönelen Mervan, burada iki cephe ile karşılaştı. Haricîler ve Hz. Ali taraftarları. Haricîler Hicaz, Yemen ve Irak'ın büyük bir kısmını ellerine geçirdiler. Mervan, Irak'ta haricîleri Dicle ırmağının ötesine doğru sürdü. 129/747 senesinde Abdullah b. Yahya adlı haricî, Hadramevt'i ve San'a'yı ele geçirip, hazinelerine el koydu. Aynı yıl Mekke ve Medine'yi Ebu Hamza ele geçirdi. Mervan b. Muhammed Ebu Hamza'nın üzerine Muhammed b. Atiyye se-Sa'di'yi bir orduyla gönderdi ve Ebu Hamza ve askerleri kılıçtan geçirilerek Hicaz tekrar Mervan b. Muhammed'in kontrolüne girmiş oldu¹⁰⁵. Öte yandan Şia'dan Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'in soyundan gelen Abdullah b. Muaviye, imam tayin edilerek Hz. Ali taraftarları ayaklanmıştı. Mervan b. Muhammed'i halife olarak tanımayan Kufe valisi de bu işe yardımcı olmuştu. Mervan'ın gönderdiği orduya mağlub olan Abdullah b. Muaviye Horasan'a kaçtı.

Bu ayaklanmalar sırasında asıl tehlike ve Emevî hanedanına son verecek Abbasi hareketi baş gösterdi. İmam seçilen İbrahim b. Muhammed,

103. Yakubî, Tarih, II, 335.

104. Taberî, Tarih, II, 1826-1834.

105. Yakubî, Tarih, II, 339-340.

propagandacılarını ülkenin her tarafına davasını yaymak için gönderdi. Bunun neticesi 130/747 yılında Horasan'da Abbasî taraftarlarının yoğun olduğu bölgelerde Abbasîler adına hutbe okunmaya başlandı. Buradan 129/747 yılında Horasan'a gönderilen Ebu Müslim'in büyük başarılar elde ettiği anlaşılır. Horasan valisi Nasr b. Seyyar, yardım alamaması sebebiyle Tus şehri yakınlarında Abbasîler'e mağlub oldu. 132/749 yılına kadar yapılan savaşlarda Emevîler mağlub oldular ve Irak'a kadar çekildiler. Artık Abbasîler'e Irak yolu açılmış oluyordu. Abbasî taraftarı ordu Safer 132/749 Eylül tarihinde Kufe'ye girerek Şehri ele geçirdi. Ebu-l-Abbas'a biat alındı.

Suriye'de sıkışıp kalan Mervan b. Muhammed, Zap suyu kenarında Abdullah b. Ali komutasındaki orduya yenildi ve Musul, Harran, Humus, Şam, Filistin yoluyla Mısır'a kaçtı. Ancak Abdullah b. Ali'nin kardeşi Salih b. Ali tarafından Mervan b. Muhammed saklanmış olduğu Busayr adlı kilisede yakalandı ve öldürüldü. Böylece 41/661 yılında Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından tesis edilen Emevî hanedanı, yaklaşık bir asır yaşadıktan sonra tarihe karışarak 132/750 yılında yerini Abbasî hanedanın bıraktı¹⁰⁶.

a-Emevî Devletinin çöküş sebepleri:

Yaklaşık bir asır varlığını devam ettirebilen Emevî hanedanının çöküşünü hazırlayan ve hızlandıran sebepleri burada birkaç maddede özetlememiz gerekirse şunları söylemek mümkündür:

1- En önemli husus, üzeri küllenmiş olan kabilecilik anlayışının toplumda yeniden hortlatılmasıdır. Özellikle bu durum Mervan b. El-Hakem'in iş başına gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Biri diğerinden sonra saltanata geçmek üzere iki veliahd tayin edilmesi, Arap kabileleri arasındaki düşmanlığı, rekabeti körüklemiştir. Bu kimselerin iktidar hırsları, karşılıklı ve dönüşümlü olarak kabileleri kullanmalarına ve Kuzeyli-Güneyli ya da Mudarî-Yemenî diye toplumu parçalara ayırmalarına yol açmıştır. Toplumda sürekli devam eden bu kabile mücadeleleri, devletin zayıflamasına ve çökmesine tesir eden en önemli nedenlerden olmuştur.

2- Emevî devleti bir Arap devletidir. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın devleti tesis etmesiyle birlikte bu özellik kendini toplumda hissettirmiş, ilerleyen yıllarda çok daha belirgin bir şekilde, katı bir milliyetçilik olarak uygulanmıştır. Arap olmayan tebeaya hatta müslüman olsalar dahi farklı muamelede bulunulmuştur. Bu durum gayr-ı Arap unsurların devlete ve Araplara bakış tarzını etkilemiş, onlardan nefret etmelerine yol açmıştır. Tabii olarak bu kesimler devlet aleyhtarı ya da Emevîler aleyhine düzenlenen her harekette yerini almışlardır. Emevî devletinin çöküşünde de görüldüğü üzere anahtar rolü mevali dediğimiz bu Arap olmayan unsurlar oynamıştır.

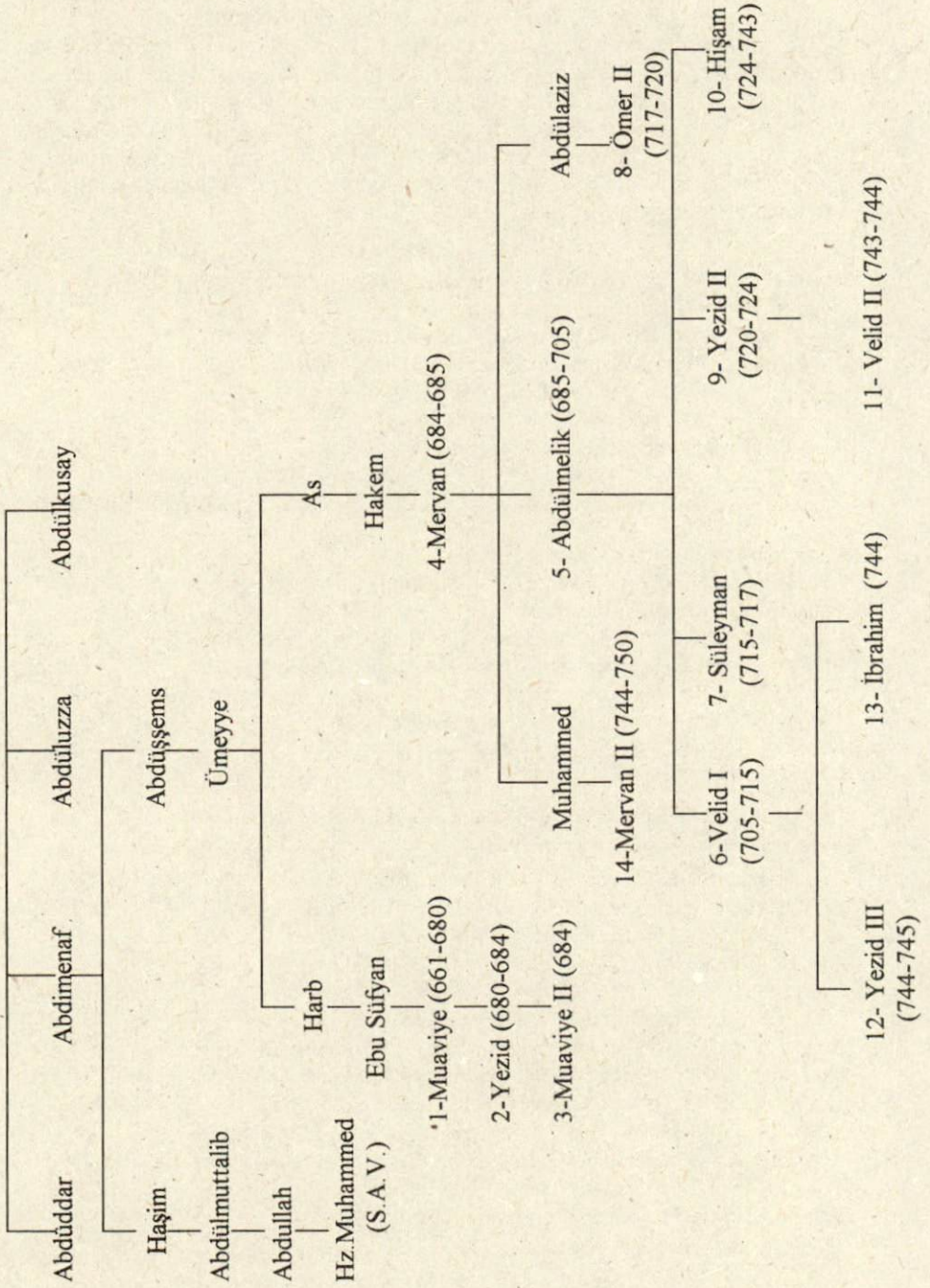
106. Yakubî, Tarih, II, 345-346; Taberi, III, 45-51.

3- Emevî halifelerinden bazılarının özellikle müslümanların halifesi olma iddiasındaki kimseler için hoş görülemeyecek bir yaşantıya sahip olmaları, devlet işlerine ciddiyetle eğilmemeleri, toplumun dinamik ve sağlıklı bir hayat sürabilmesi için devletin üzerine düşen görevi yerine getirmemesi de Emevî devletinin çöküşünü hızlandırmıştır. Bilhassa islamın temel prensiplerinden uzaklaşıldığı fikri, Emevîler'e karşı olan bütün muhalif grupların toplumda sürekli gündemde ve canlı tuttukları bir mesele olmuştur. İşte bu fikir, Abbasi hareketince bir slogan olarak benimsendiğinde fosilleşmek üzere olan Emevî hanedanı yerini Abbasîler'e bırakarak tarihe karışmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aycan İ., *Satanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 1990.
- Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşraf*,
 ———, *Fütûhu'l-Buldân*, (Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan), I, Beyrut, 1983.
 ———, I. kısım (Thk. Muhammed Hamidullah) Mısır, 1959.
 ———, III. kısım (Thk. Abdülaziz ed-Dûrf) Beyrut, 1978.
 ———, IV. kısım (Thk. İhsan Abbas) Beyrut, 1979.
 ———, V. Kısım (Thk. S.D.F. Goitein) Jerusalem, 1936).
- Cahez, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Thk. A. Muhammed Harun) I-IV, Kahire 1948.
- Dayfullah el-Batayine, *Maliyetü'd-Devleti'l-İslâmiyye fi Hilafeti Muaviye b. Ebî Süfyan*, Kuveyt, 1987.
- Dineverî, *Ahbarü't-Tivâl*, I, Kahire, 1911.
- Fesevî, *Kitabü'l-Marife ve't-Tarih*, (Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî) I. III, Bağdat, 1974-1976.
- Halife b. Hayyat, *Tarih* (Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî), I. Riyad. 1985.
- Hemdânî, *Kitabü'l-İklîl* (Thk. Muhammed b. Ali el-Akvâ), I-II, Kahire, 1966.
- Hüseyn Muhammed Süleyman, *Ricalü'l-İdare fi'd-Devleti'l-Emeviyye*, I, Demmam, 1983.
- İbn A'sem, *el-Futûh*, I-IV, Beyrut, 1984.
- İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbârühâ*, I, Leiden, 1920.
- İbn Abdîrahbîh, *el-İkdü'l-Ferîd* (Thk. Müfit Muhammed Gamiha ve ark.) I-IX, Beyrut, 1987.
- İbn Ebî Useybia, *Tabakâtü'l-Etibbâ* (Thk. Mizar Rıza) I, BEyruz, 1965.
- İbn Habib, *Kıtabü'l-Muhabber*, (Thk. Eliza Lichtenstater) I. Haydarabâd, 1942.
- İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* (Thk. Mustafa es-Sakka ve ark.) I-II, Kahire, 1955.
- İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, (Thk. Taha Muhammed ez-Zeynî) I-II, Beyrut, 1985.
- , *el Meârif*, (Thk. Servet Ukkâş, I, Kahire, 1969)
- İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut, 1957-1960.
- İbni Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zâhira*, I-XII, Mısır, 1963.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-X, Beyrut, 1986.
- İsfehânî, *Kitabü'l-Eğânî*, (Tsh. Ahmet es-Şengîfî) I-XX, Mısır, ?.
- Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, (Thk. M. Muhiddin Abdülhamid, I-IV, Dimaşk, 1979.
- Taberî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk* (Thk. M.J. de Goeje) I-XV, Leiden, 1879-1965.
- Temimî, *Kitabü'l-Mihen* (Thk. Yahya Vehib el-Cebburî) I, Beyrut, 1983.
- Watt M., *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (Trc. Ethem Ruhi Fığlalı) I. Ankara, 1981.
- Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, I-II, Beyrut?
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I-IV, Beyrut, 1979.
- ez-Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, (Thk. Eliza Provençal, I), Kahire, 1953.

KUSAY

Emevi Devlet Başkanlarının Soy Kütüğü